

Terkîb-i Bend Geleneğine Yansıyan Kur'ânî Unsurlar

-Ziyâ Paşa ve Muallim Nâcî'nin Terkîb-i Bendleri Çerçevesinde Bir Tahlil-

HARUN ÖĞMÜŞ

Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

Terkîb-i bend, herbiri kendi içinde müstakil bir gazel gibi (ilk beytinin mısraları birbiriyle, sonraki beyitlerinin ikinci mısraı ilk beyitle)kâfiyelenen “hâne” ya da “terkip-hâne” adı verilen 5-10 beyitlik manzûmelerden oluşan ve mısraları birbiriyle kâfiyeli “vâsıta” adındaki müstakil beyitlerle hâneleri birbirinden ayrılan şiirlere denilir.¹ Hâneler arasındaki vâsıta beyitleri nakarat gibi tekrarlananlarına ise tercî-i bend adı verilir.²

Terkîb-i bend ve tercî-i bendler, belli bir konuya hasredilmiş nazım şekilleri değildir. Meselâ Bâkî'nin, Kânûnî'nin ölümü vesilesiyle yazdığı mersiye terkîb-i bend olduğu gibi Yahyâ Kemâl'in Yavuz Sultan Selim'in zaferlerini terennüm ettiği *Selîm-nâme*'si de terkîb-i benddir. Bununla birlikte XVI. asır şâirlerinden Bağdatlı Rûhî'nin, terkîb-i bendinde sosyal konuları felsefi ve biraz da hicvedici bir tarzda ele alması terkîb-i bendvâdisinde yeni bir çıkır açmış, ona nazîre olarak hikemî temaları terennüm eden birçok terkîb-i bend yazılmış, böylece sosyal-hikemî muhtevada bir terkîb-i bend geleneği oluşmuştur. Bunların en

¹ Pala, İskender, *Dîvan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ, ts., s. 487-488.

² Pala, *a.g.e.*, s. 487.

meşhuru Ziyâ Paşa'nın terkîb-i bend ve tercî-i bendleridir. Ziyâ Paşa, hem söyleyiş biçimi hem de muhteva bakımından Rûhî'yi büyük ölçüde geçmiş, özellikle terkîb-i bendi ile çok büyük bir ün yapmıştır. Bu münâsebetle ondan sonraki şâirlerin, bu geleneğin asıl başlatıcısı olan Rûhî'den ziyâde Ziyâ Paşa'ya nazîre yazdığı söylenebilir. Nitekim Muallim Nâcî, terkîb-i bendindeki şu beyitle bu hakikati ifade etmiştir:

“Üstâd-ı sühandir, biliriz, Hazret-i Rûhî
Muhtârımız ammâ ki bizim mîr-i Ziyâ'dır”³

Ziyâ Paşa'ya nazîre olarak üç terkîb-i bend ve bir de tercî-i bend yazmış olan Vahyî de, eserine “Nazîre-i Ziyâ Paşa / Ziyâ Paşa'ya Nazîre” ünvanını vermekle aynı hususa işaret ettiği gibi aşağıdaki beyitleriyle de bunu açıkça dile getirmiştir:

Ey bâd-ı sabâ! Âzim-i Bağdâd olacaksan
Rûhî'ye selâm eyle de geç, durma ziyâde
Lütfen, yolun üstündedir, ordan da geçerken
Meks eyle biraz türbet-i ulyâ-yıZiyâ'da
Âtîde şu hoş beyti kırâetle sükût et
Takdîrimi evvelce fakat eyle ifade:
Siz gittiniz ammâ yine boş kalmadı meydan
Bir şâir-i Vahyî size fazl-âver-i rûchân⁴

Bu çalışmada Ziyâ Paşa ve Muallim Nâcî'nin söz konusu eserlerini tarayarak sosyal-hikemî sâhada Osmanlı şiirinde Kur'an'ın nasıl referans gösterildiğini, hangi Kur'ânî kavramların ne şekilde kullanıldığını bir tebliğ ölçüsünde göstermeye çalışacağız.⁵

³ Muallim Nâcî, Muallim Nâcî'nin Şiirleri (nşr. Abdülkâdir Hayber-Hüseyin Özbay), İst: MEB, 1997, s. 41.

⁴ Vahyî, *Nazîre-i Ziyâ Paşa*, İst: Ferâizcizâde Matbaası, ts., s. 33. Terkîb-i bend geleneği çağımızda da devam ediyor. Günümüzde terkîb-i bend ve tercî-i bend yazan şâirler de eserlerinin Rûhî ve Ziyâ Paşa'ya nazîre olduğuna şöyle işaret ediyorlar:

“Rûhî gibi, Bâkî gibi yalnız şuarâyız

Âhirde gelip bezme Fuzûlî'ye şifayız” (Eşmeli, Muhammed Ali, *Bir Lahzaya Bin Asır*, İst: Yüzakı Yayıncılık, 2005, s. 188.)

“Sâkî! Ayağın kesme, kerem kıl bu gedaya

Arz eyleyim ihlâsımı Rûhî ve Ziyâ'ya” (Öğmüş, Harun, *Haktan Hediye*, İst: Yüzakı Yayıncılık, 2005, s. 64.)

⁵ Her iki şâirin adı geçen eserlerini taramış olmakla birlikte Ziyâ Paşa'nın eserleri daha şümüllü olduğu için çalışma boyunca ona yaptığımız referansların daha fazla olduğunu belirtmeliyiz.

I. ZİYÂ PAŞA VE MUALLİM NÂCÎ

XIX. asır Osmanlı aydınlarından olan Ziyâ Paşa (1829-1880),⁶ Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) meşrutiyet talebiyle yönetime muhâlefet edip Avrupa'ya giden Genç Osmanlılar hareketi mensuplarındanır.⁷ Şiirleri dışında Arap, Fars ve Türk şiirlerinden derlediği, manzum bir mukaddime de içeren *Harâbât* adındaki antolojisi ve *Endülûs Târihi* en önemli eserlerindedir.⁸

Ziyâ Paşa, tanzîmat edebiyatı şâirleri içerisinde değerlendirilse ve zaman zaman eski şiiri bizzat yerse de⁹ şiirlerinde büyük ölçüde klâsik tarza sâdık kalmış ve en çok da bu çalışmada etüt edeceğimiz Rûhî'nin *Terkîb-i bend*'inenazîre olan *Terkîb-i bend* ve *Tercî-i bend*'i ile ün salmıştır.

Ziyâ Paşa, yaşadığı çağın şartları gereği meşrutiyet, hürriyet ve müsâvât gibi Avrupâi sloganları benimsemiş olsa da esasen millî ve yerli bir dünya görüşüne sahip olup bu tür Avrupâi fikirlerle İslâmî ilkelerin uzlaşabileceği düşüncesindedir. Bu çalışmada bahis konusu edeceğimiz eserlerinde İslâmî kültür ve kaynaklara yaptığı referanslar dışında *Terkîb-i bend*'indeki şu beyitler de bu durumu tescil eder mâhiyettedir:

“İslâm imiş devlete pâ-bend-i terakki
Evvel yok idi, işbu rivâyet yeni çıktı
Milliyyetin isyân ederek her işimizde
Efkâr-ı firenge tebaiyyet yeni çıktı
İsnâd-ı taassub olunur merd-i gayûra
Dinsizlere tevcîh-i reviiyyet yeni çıktı”¹⁰

Muallim Nâcî (1850-1893) ise, Ziya Paşa gibi öncelikle siyasî faaliyetleriyle tanınan bir aydınımız değildir. Eğitimine dinî tahsil alarak başlamış, Arapça, Farsça ve Fransızca'dan tercümeler yapmış, *Osmanlı Şâirleri*, *Istîlâhât-ı Edebiyye* ve *Lûgat-ı Nâcî* gibi eserler vermiş, ancak asıl ününü gazelleriyle yapmış, bu sebeple zamanında şiirde klâsik tarzın devam ettiricisi olarak tanınmış ve yenilik taraftarlarının acımasız tenkitlerine maruz kalmış, yaşadığı dönemde ve eski-yeni

⁶ Şâirin doğum tarihiyle ilgili yukarıdaki tarih Mehmet Kaya Bilgegil'in tespitine dayanmaktadır. O, şâirin 1825'te doğduğu ile ilgili bilginin yanlış olduğunu belirtmektedir. Bk. Bilgegil, M. Kaya, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 20.

⁷ Bk. Bilgegil, *a.g.e.*, s. 97 vd.; Göçgün, Önder, *Ziyâ Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987, s. 5; Heyet, *Meydan Larousse*, İst: Meydan Yayınevi, 1986, “Ziyâ Paşa”, XII, 947.

⁸ Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (nşr. Fikri Yavuz-İsmail Özen), I-III, İst: Meral Yayınevi, 1972, II, 444.

⁹ Göçgün, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰ Ziyâ, *Terkîb*, 10. hâne.

tartışmalarının harâretli olduğu safhada yeterince anlaşılamayan ve haksızlıklara uğrayan, ancak sonradan nispeten hakkı teslim edilen değerli bir şairimizdir.¹¹

“Köylü Kızların Şarkısı – Nişanlı Kız—”¹² gibi şiirleri halk şiirimizin tınısını veren, “Meyhânedeki Söyleniş”¹³ ve “Sâkiye İltifat”¹⁴ gibi şiirlerinde klâsik şiirimizin muhtevasını nispeten yeni bir form ile sunan, “Hâtıra-i Bedr-i Kübrâ”¹⁵ gibi şiirleri Yahyâ Kemâl’in hamâsi tarzını müjdeleyen Muallim Nâcî’nin, konusunu Gırnata’nın düşüşü esnasında şehri müdafaa etmek için insan üstü bir gayret gösteren Mûsâ b. Ebî'l-Gassân’ın mücadelesinden alan “Mûsâ b. Ebî'l-Gassân Yahut Hamiyet”¹⁶ ve Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Bey’in babasının hayatını işlediği “Gâzî Ertuğrul Bey”¹⁷ gibi başka değerli manzumeleri de vardır. *Terkîb-i bend*’i ise Ziyâ Paşa’ya nazîre olarak yazılan *terkîb-i bend*lerin en başarılı olanlarından biridir.

Muallim Nâcî, çocukluğunda ezberleyerek kurduğu Kur’an’la olan irtibatını daha sonra da sürdürmüş, İhlâs Sûresinin açıklamasına dair *Hulâsa-i İhlâs*, hurûf-ı mukattaa ile ilgili olarak *Muammâ-i İlâhî*, edebî açıdan Kur’an’ın erişilmez oluşu hakkında da *İcâzu'l-Kur’an* adında eserler vermiştir.¹⁸

II. TERKÎB-İ BEND VE TERCÎ-İ BENDLERİN GENEL MUHTEVÂSİ

Ziyâ Paşa, vâsita beyti Arapça olan 12 hânedan oluşan uzun *Tercî-i bend*’inde oldukça hikemî-felsefî temalar işlemiş ve gerçekten derinlikli bir eser ortaya koymuştur. Bununla birlikte onun yine 12 hânedan oluşan *Terkîb-i bend*’i daha meşhur olmuş, beyitlerinin birçoğu darbimesel hâline gelmiştir. Muallim Nâcî’nin *Terkîb-i bend*’i sekiz hânedan oluşmakla birlikte Kur’an’a yaptığı telmihler açısından oldukça zengindir.

Edebî üslûp ve yaklaşım tarzı bakımından bir takım farklılıkları olsa da adı geçen her iki şâirin eserinin yaklaşık üçte biri doğrudan din veya dinin yorumuna müteallik olup Allah’ın varlık, birlik ve kudretinin delilleri, hayır-şer her şeyi yaratanın Allah olduğu, O’nun gücünün her şeye yettiği, kader ve kadere tesli-

¹¹ Bk. Tansel, Fevziye Abdullah, “Nâcî”, İ.A., IX, 15-21.

¹² Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 218.

¹³ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 87-90.

¹⁴ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 142-3.

¹⁵ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 227.

¹⁶ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 47-65.

¹⁷ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 329-342.

¹⁸ Tansel, *a. m.*, IX, 17-18.

miyet ve rızâ göstermek, dünyanın fâniliği ve değersizliği, uhrevî hesâbın bilincinde olarak yaşamanın önemi, peygamber kıssaları ve onların hayatlarından alınacak ders ve ibretler gibi konularla ilgilidir ve bir kısım âyet ve hadislerden yapılan iktibaslar veya onlara yapılan telmihler ihtiva etmektedir.¹⁹ Bu genel tanıtımdan sonra mezkûr eserlerde bu konuların nasıl ele alındığını biraz daha yakından görelim:

A. Allah'ın Varlık, Birlik ve Kudretinin Delilleri

Sözlükte “delil, alâmet,” anlamına gelen âyet kelimesi²⁰ Kur'an-ı Kerim'de sözlük anlamının yanı sıra,²¹ Kur'an sûrelerini oluşturan fâsılalarla ayrılmış cümle ya da cümlecikler,²² mucize,²³ ibret²⁴ gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.²⁵ Âlemdaki her varlık yaratıcının varlığına alâmet olması açısından bir âyettir. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim, göklerin ve yerin yaratılışı, gece ve gündüzün birbirini tâkip etmesi, gemilerin denizde yüzmesi, yağmurun yağması, bitkilerin bitmesi, rüzgârların esmesi vb. varlık ve olayları âyet olarak isimlendirir.²⁶ Terkîb-i bend geleneğini takip eden şâirlerin, şiirlerinde Allah'ın kudretini gösteren tabiat olaylarına yer vermeleri bu konuda Kur'an-ı Kerim'i referans aldıklarını akla getirmektedir.

Meselâ Ziyâ Paşa, özellikle 10 beyitten oluşan ve her hâne sonunda tekrar eden

“Sübhâne men tehayyera fi sun'ihî'l-'ukûl
Sübhâne men bi-kudrethihya'cizü'l-fuhûl”
(*Sanatına akılların hayrân olduğu yüce zâtı noksanlıklardan arındırırım; büyük kimselerin, kudretini idrakte âciz kıldığı Allah'ı tesbîh ederim*)

¹⁹ Ziyâ Paşa'nın terkîb-i bend ve tercî-i bendindeki beyit sayısı 253'tür. Muallim Nâcî'nin terkîb-i bendindeki beyit sayısı 88'dir. İki şâirin yukarıdaki eserleri, toplam 341 beyittir. Bunlar içerisinde yukarıda işaret ettiğimiz mevzularla ilgili beyitlerin sayısı 100'den fazladır.

²⁰ Râgîb *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'ân* (nşr. SafvânAdnânDâvûdî), 1. Baskı, Dîmeşk: Dâru'l-kalem, 1992, s. 101.

²¹ Bk. En'am 6/158; eş-Şuarâ 26/128.

²² Bk. Al-I İmrân 3/7; en-Nahl 16/101.

²³ Bk. Kasas 28/36.

²⁴ Bk. Meryem 19/21.

²⁵ Dâmegânî, *Kâmûsu'l-Kur'âm* (nşr. Abdülazîz Seyyid el-Ehl), 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1980, s. 60-61.

²⁶ Bakara 2/164; benzer âyetler için bk. Ra 'd 13/3-4; Nahl 16/11-13, 67; İsrâ 17/13; Rûm 30/20-26, 46.

şeklindeki Arapça vâsita beytini muhtevi *Tercî-i bend*'inde Allah'ın varlık, birlik ve kudretini uzun uzun işlemiş, her hânedede Cenâb-ı Hakk'ın insanı hayran bırakan mahlûkâtını saydıktan sonra ustalıklı bir şekilde sözü tesbih ve tenzihe getirerek yukarıda verdiğimiz vâsita beytini zikretmiştir. Ona göre kâinat hayranlık uyandıran bir dershâne, ondaki her şey ledünnî bir kitabın nişanesidir. Dolayısıyla var olan her şey feleğin gerektirmesi veya zamanenin hükmüyle meydana gelmiş olmayıp bir fâilin, yani Allah'ın eseridir.²⁷

Şâir, *Terkîb-i bend*'inde de âlemin güzel bir mektep olduğunu, her varakında maârif okunduğunu belirtir ve yine Arapça bir beyitle Cenâb-ı Hakk'ı tesbih eder:

Bin ders-i maârif okunur her varakında
Yâ Rab! Ne güzel mektep olur mekteb-i âlem
Sübhânekeyâ men halaka'l-halka ve sevvâ
Sübhâneke, sübhâneke, sübhânekeelfâ²⁸

(Ey mahlûkâtı yaratıp düzenleyen Allah'ım! Seni noksanlıklardan arındırırım. Binlerce kez seni tesbih eder, şânını yüceltirim)

Ziyâ Paşa'ya göre Allah'ın kudretinin başı ve sonu yoktur. Onun sıfatlarını olduğu gibi idrâk etmek mümkün değildir. Her şey onun varlığına güzellikle tanıklık etmekte, her zerre onun birliğine şahit olmaktadır. Şâir bu hususu şöyle dile getirir:

Ey kudretine olmayan âgâz u tenâhi
Mümkün değil evsâfını idrâk kemâhi
Her nesne kılar varlığına hüsn-i şehâdet
Her zerre eder vahdetine arz-ı güvâhi²⁹

Daha sonra şâir, Cenâb-ı Hakk'ın varlık, birlik ve kudretinin şahitleri olmak üzere müteâkıp beyitlerde güneşi, ayı, kuşları, balıkları vb. sayar.

Ziyâ Paşa'nın, Allah'ın kudretini işlediği bazı beyitlerinde kendi zamanındaki tabii ilimlerden de istifade ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ *Tercî-i bend*'inin 3. hânesinde yer kürenin deniz ve nehir mecrâlarıyla parça parça, içinin ise bir ateş topu olduğunu belirterek yer çekirdeğinde bulunan mağma tabakasına telmihte

²⁷ Bu kâr-gâh-ı sun ' acepdershânedür

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedür

Bir fâilin meâsiridir cümle hâdisât

Ne iktizâ-yı çarh u ne hükm-i zamanedir (bk. Ziyâ Paşa, *Terkîb-bend ve Tercî-bend*, İst: Mühendisyan Ohanis Matbası, 1289, *Tercî* ', 1. hâne. Not: Eserin neşrinde hânenumalarıyla yetinilerek ayrıca sayfa numarası verilmediği için biz de çalışmamızda bu esere yaptığımız atıfları aynı şekilde gösterdik.)

²⁸ Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 2. hâne.

²⁹ Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 3. hâne.

bulunduktan sonra mağma tabakasına nispetle yer kabuğunun bir kubbeye yayılmış asma yaprağı mesâbesinde ince kalacağını, buna rağmen insanların bu ateş topu üzerinde hiçbir korku ve kaygı duymaksızın emniyet içinde yataklarına girip uyduklarını belirtir ve sonra bu vesileyle Cenâb-ı Hakk'ı tenzih eder.³⁰

Ziyâ Paşa'nın Allah'ın varlık ve kudretini işlediği beyitlerde şer problemi de büyük bir yer tutmaktadır. Şâir, kâinatta müşahede ettiği çelişkiler karşısında zaman zaman sorgulayıcı ve hatta yargılayıcı bir tavır içerisine girse de genellikle Cenâb-ı Hakk'ın sonsuz kudreti karşısında tam bir teslimiyet içerisindedir. Ona göre her şeyi yaratan Allah'tır. Teknik ifadesiyle kulların fiilleri konusunda o, tam bir cibrîdir. Ona göre şeytan ve nefsi şerlere âlet eden de Allah'tır, hevâsına mağlûp olanı cehenneme koyan da... Mansûr'a "ene'l-Hakk/Ben Hakk'ım" dediren de Allah'tır, bu sebeple idam hükmünü şeriata koyan da... Şarabı haram kılarak³¹ acılaştıran da Allah'tır, kadeh ve bâdeyi icad etmeyi Cem'e ilhâm eden de... Mesîh'i Hz. Meryem'e nefheden de Allah'tır,³² bu mucizeyi Yahûdîlere inkâr ettiren de³³... Hastayı tedâviye muhtaç kılan da Allah'tır, merheme iyileştirme özelliği veren de... Deccal'in küçük versiyonu olan Süfyân'a, rivayete göre Hz. Hasan'ı zehirleyerek katleden karısı Ca'debt. Eş'as b. Kays'a, Hz. Hüseyin'in kâtili Şemir'e, Hz. Ali'nin kâtili İbn Mülcem'e yaptıkları kötü ve rezil davranışları yapmaları için cesâret veren hep Allah'tır. İslâm bilim ve düşüncesinin önemli temsilcilerinden Nasiruddin Tûsî'yi İslâm dünyasını yakıp yıkararak medeniyeti geriletken Moğol hükümdarı Hülâgû'ya vezir ve nedim eden, sonradan ihânet ederek Moğolların Bağdat'ı istilâ etmesine yol açan şii İbn Alkam'ı Abbâsî halifesi Müsta'sım'a vezir yapan da Allah'tır.³⁴ Şirin'i gözüne güzel gösterip Ferhâd'ı aşk derdiyle mecnun edip ağlatan, bir güzeli nîmet ve naz içinde yıllarca yetiştirip sonra ölümün pençesine atan, yüz yılda bir bilgi hazinesi bir âlim

³⁰ Lübbü lehîb-i nâr ile bir gûy-i âteşin
Kışrı mecârî-i yem ü nehr ile çâk-çâk
Nisbetle kışrı hacmine ol lübb-i âteşin
Şol kubbedir ki ferş oluna anda berk-i tāk
Hosbide-i firâş-ı amandır nûfûs hep
Bir tōp-ı şu'le-nâkde bî-kayd u vehm ü bâk
Sübhâne men tehayyera sun'ihî fi'l-'ukûl
Sübhâne men bi-kudrethî ya'cizü'l-fuhûl (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî* ' , 3. hâne.)

³¹ el-Mâide 5/90.

³² et-Tahrîm 66/12.

³³ Meryem 19/27-28.

³⁴ Ziyâ Paşa, *Tercî* ' , 9. hâne.

yaratıp sonunda onun yerini de mezar toprağı yapan hep Allah'tır. Bütün bunlar karşısında ârif olan kişinin olup bitenlerden ibret alarak onları tam mânasıyla anlamaktan âciz olduğunu itiraf etmesi gerekir; zira Hak mülkünde istediğı gibi tasarruf eder, kâinâtı dilerse vâ, dilerse yok eder. O her hâl ü kârda hikmete uygun iş yaptığı için tenzih edilmeye lâyıktır.³⁵

Dile getirdiğı bu duygularıyla Allah'ın alim ve hakim sıfatlarına işaret eden Ziyâ Paşa, ilâhî ilim ve hikmet konusunda Eş'arî ekolünün görüşlerini benimsemiş görünmektedir. Bilindiğı üzere Eş'arîlere göre hikmet ve adâlet gibi kavramlar Allah'a isnat edildiğinde olumlu çağrışımlar yapmakla birlikte şehâdet âlemindeki anlamlarını yitirir³⁶, meselâ insanlarca zulüm olarak nitelenen bir fiil Allah hakkında zulüm olmaz.³⁷ Çünkü bütün varlık O'na âittir. O'na âit olmayan bir şey yoktur. Zulüm ve hikmetsizlik başkasının mülküne tecâvüzdür. Allah ise kendi mülkünde tasarruf etmektedir. Dolayısıyla dilediğini yapma hakkına sâhiptir.³⁸ Zikrettiğı çelişkili durumların olumsuz olanlarındaki hikmeti aklıyla kavrayamayan Ziyâ Paşa'nın, "hikmet, Allah'ın yarattığıdır, Allah yarattığına göre bunlar da hikmet içermektedir" neticesine gelerek bir bakıma Eş'arîlerle örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Öte yandan Ziyâ Paşa, bazı beyitlerinde hikmeti ararken oldukça fütursuz görünmekte, sorgulayıcı sorular sormakta ve hatta cevâbını vermekle de kalmayıp işi hesap sormaya kadar götürmektedir. Paşa, iyi-kötü her davranışın Allah'ın hükmü gereğı olduğu halde bu emir ve yasakların anlamının ne olduğunu sorar ve sonra bunun Allah'ın bir tuzak ve fitnesi olduğunu söyleyerek cevabı yine kendisi verir, akabinde de rindâne bir üslûpla söylediğı Farsça bir vâsıta beytiyle Allah'a "Hem kendin 'yap' dedin, hem sonra tutup senin emrinle yaptığım davranışı kınadın, kıyâmet gününde elim senin eteklerindedir, bilesin" diye

³⁵ Ârif odur ki mu'terif-i 'aciz olup Ziyâ!

Bu hâdisât-ı cariyeden i'tibâr eder

Mülkünde hak tasarruf eder keyfe mâ yeşâ

İsterse kevni yok eder, isterse vâ, eder

Sübhâne men tehayyere fi sun'ihî'l-'ukûl

Sübhâne men bi-kudretihî ya'cizü'l-fuhûl (bk. ZiyâPaşa, *Tercî*, 12. hâne.)

³⁶ Bk. Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, Beyrut: Dâru İbn Zeyd, ts., s. 56; İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), I. Baskı, Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2005, s. 130; Çelebi, İlyas, "Hüsün-kubuh", *DİA*, IXX, 61.

³⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)*, I-XXXII, 3. Baskı, Kâhire: el-Matbaatu'l-Behiyye, ts., XIII, 197.

³⁸ Râzî, *a.g.e.*, IX, 140.

hitap eder.³⁹

Ziyâ Paşa'nın üslûbundaki bu pervasızlık, onun inançlara da oldukça felsefi bir tarzda yaklaşmasını sağlamıştır. Şâir, eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde olduğu gibi bâzen güneşin ve yıldızların,⁴⁰ İsrâil Oğulları örneğinde olduğu gibi bâzen buzağının⁴¹, eski İran dinlerinde olduğu gibi bâzen ateş, Yezdan ve Ehrimen'in, kadim Yunanlılarda olduğu gibi bâzen akıl, cemâl ve aşkın ilâh edinildiğini, sonunda tek tanrıya inanmanın zamanının geldiğini, ancak o zaman da birçok fitne ve fesâdın zuhur edip vahdet-i vücüt düşüncesi gereği bazen yaratıcı ile yarattıklarının aynı olduğunun, bâzen de farklı olduğunun ileri sürüldüğünü, ayrıca sıfatlar meselesinin büyük bir tartışmaya yol açtığını, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü gibi bâzen sıfatların zât ile aynı, Ehl-i sünnet'in ileri sürdüğü gibi bâzen de farklı olduğunun savunulduğunu anlatır ve sonra Yunan filozofu Ksenophanes'in "Aslan ve öküzler resim yapabilseydi tanrılarını arslan ve öküz şeklinde çizerlerdi"⁴² sözünü hatırlatırcasına her şahsın kendi unsuruna nispetle müşahhas bir ilâh murâd ettiğini, insanların algılama düzeyi farklı olduğu için âlemde ne kadar farklı şahıs ve akıl varsa o kadar farklı tanrı telakkisi olduğunu, hikmet gereği her birinin diğerine hasım olup kendi yolunu doğru bildiğini, bununla birlikte herkesin maksadının ihlâsla bir yaratıcıya boyun eğmek olduğunu belirtir.⁴³

³⁹ Hükmün ki *ola* mücib-i hayr *u* şer-i ef'âl

Yâ Rab! Ne içündür bu evâmir, bu nevâhî?

Sendendir İlâhî yine *bu* mekr *u* bu fitne

Bu mekr *u* bu fitne yine sendendir İlâhî!

Goftî "be-kun" *u* bâz zenî seng-i melâmet

Dest-i men ü dâmân-ı tû der-rûz-ı kıyâmet (bk. Ziyâ Paşa, *Terkiib*, 3. hâne.)

⁴⁰ el-En'âm 6/76-78.

⁴¹ el-Bakara 2/54, 93; el-A'râf 7/148; Tâhâ 20/85-97.

⁴² Bk. Weber, Alfred, *Felsefe Târîhi*, (trc: H. Vehbi Eralp), 5. Basım, İstanbul: Sosyal-Yayınlar, 1993, s. 15.

⁴³ Gâh âfitâb *u* gâh kevâkib gehî cemâd

Oldu ilâh-ı mu'tekad-ı zümre-i ibâd

Geh 'ıcl ü gâh âteş ü Yezdân *u* Ehrimen

Geh nûr *u* zulmet oldu kazâyâ-yı i'tikâd

Akl *u* cemâl ü 'ışk ilâh oldu bir zaman

Putlarla doldu bir nice yıl cümle-i bilâd

Encâm erdi nevbet-i tevhîd-i zât-ı Hak

Geldi zuhûra bunda da bin fitne, bin fesâd

Bu düşüncenin varacağı nokta bellidir: Hakikatin tenevvuu. Nitekim şâirin, hakikatin lafızlarla değiştirilemeyeceğini, dolayısıyla küfür ve îmanın birbirinden ayrılamayacağını, mescid ve manastırın aynı topraktan inşâ edildiğini, bu sebeple Allah'ın nazarında Müslüman ve Mecûsî'nin eşit olduğunu söylediği beyitlerde bu düşüncüyü daha vâzih görürüz.⁴⁴

Bununla birlikte aynı Ziyâ Paşa'nın, korku ve ümit dairesinden çıkarak rıza ve teslimiyetin güvenilir ikliminde sebat etmeyi, Allah'ın sanatını hayranlıkla temâşâ ederek “niçin” ve “nasıl” sorularını sormamayı salık verdiğini, zira insan aklının yücelikleri algılamayacağını söylediğini de görürüz.⁴⁵

B. Kader Vurgusu

Kur'ân-ı Kerim'de yaş-kuru herşeyin bir kitapta bulunduğu,⁴⁶ büyük-küçük her şeyin yazıldığı,⁴⁷ kitapta hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı,⁴⁸ yaratılan her

Geh 'ayn u gâh gayr sanup halk u hâlıkı
 Geh cem'e, gâh farka ukûl etti i'timâd
 Oldu hezâr zât denüp geh sıfâta 'ayn
 Bir aslda gehî nice asl etti ittihâd
 Her şahs nefis-i unsuruna nispet eyleyüp
 Aklınca bir ilâh-ı müşahhas eder murâd
 Yekdiğere ne rûtbe muhâlifse şahs u 'akl
 Âlemde ol kadar mütehâlifdür i'tikâd
 Hikmet budur ki âharine hasm olur, bilüp
 Her kavm kendi mesleğini menhec-i sedâd
 Ammâ bu ihtilâf ile maksudu cümleinin
 Bir hâlika hulûs ile etmehtir inkıyâd (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî'*, 5. hâne.)

⁴⁴ Kâbil midir elfâz ile tağyir-i hakikat
 Mümkün mü ki tefrik oluna küfr ile îman
 Bir hâkden inşâ olunur deyr ile mescid
 Birdir nazar-ı Hak'ta Mecûs ile Müselmân (bk. Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 7. hâne.)

⁴⁵ Sâbit-kadem ol merkez-i me'mûn-ı rızâda
 Vâreste olup dâire-i havf u recâdan
 Kıl san'at-ı Üstâd'ı tahayyürle temâşâ
 Dem urma eger ârif isen çûn u çerâdan
 İdrâk-i meâlî bu küçük akla gerekmez
 Zîrâ bu terâzû o kadar sıkleti çekmez (bk. Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 4. hâne.)

⁴⁶ En'âm 6/59.

⁴⁷ Kamer 54/53.

şeyin takdir edildiği,⁴⁹ insanların yaptıkları her şeyin daha önce kitaplarda yazıldığı,⁵⁰ başlarına gelen bir musibet yaratılmadan önce bir kitapta bulunduğu belirtilmektedir.⁵¹ Akılsız varlıklar hakkındaki takdiri anlamakta bir problem yoksa da iradeli bir varlık olan insanın fiillerinin önceden plânlandığı şekilde cereyan etmesi insanın sorumlu olduğunu, ceza ve mükâfat göreceğini belirten nasların⁵² anlaşılmasını zorlaştırmış ve bilindiği üzere bu konuda Mu'tezile gibi sorumluluğu dikkate alıp takdiri göz ardı eden, Cebriye gibi takdiri dikkate alıp sorumluluğu görmezden gelen değişik mezhepler ortaya çıkmıştır. Ehl-i sünnet ekolleri sorumluluk ve takdir arasında denge kurmaya çalışsa da bunlar içerisinde de Mâtürîdiyye sorumluluğu önceleyerek Mu'tezile'ye yakın dururken Eş'ariyye takdiri önceleyerek Cebriyye'ye meyletmiştir.⁵³

Allah'ın kudreti hakkında yukarıda zikrettiğimiz beyitlerde ve özellikle bunların birbiriyle çelişki arz eder görünen olaylara ve şer problemlerine tealluk edenlerinde Ziyâ Paşa'nın da cebre mütemâyil olduğunu bir önceki başlıkta açıkça görmüştük. Esasen kulların fiillerinde insan iradesinin etkisini hiç gündeme getirmeyip hep göz ardı eden bir inanışın cebre mütemâyil ve kaderci olması gayet tabiidir. Bu anlayışa göre gök kubbe altında siper yoktur. Her şey kader okuna hedef olmaktadır. Maksat ezeli hükmün vücuda gelmesidir. Zâhirdaki doğru ve yanlış ise bir bahaneden ibârettir.⁵⁴

Kaderci ve cebre saplanmış kişilerin iyimser bir dünya görüşüne sâhip olmaları elbette beklenemez. Nitekim Ziyâ Paşa, faniliğin kanlı çeşmesinden bir katre içenin, yani dünyaya gelenin belâ yağmurundan hiçbir zaman kurtulamayacağını, dünyada rahat olmadığını, meydana düşenin kader taşından kurtulmadığını söyler.⁵⁵

⁴⁸ En'âm 6/38.

⁴⁹ Kamer 54/49.

⁵⁰ Kamer 54/52.

⁵¹ Hadid 57/22.

⁵² el-Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/182; Sâffât 37/24, 39.

⁵³ Bk. Yeprem, Sâim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, 3. Baskı, İst: MÜİF Yayınları, 1997, s. 219, 289.

⁵⁴ Yoktursiperbukubbe-ifirûze-fâmnda

Zerrât, cümletîr-ikazâyanişânedir

Asl-ı murâdhüküm-iezulbulmadır vüçüd

Zâhirdeki savâb u hatâ hep bahanedir (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî'*, I. hâne.)

⁵⁵ Bir katre içen çeşme-i pür-hûn-ı fenadan

Bâşın alamaz bir dahi bârân-ı belâdan

Muallim Nâcî ise, kadere rıza gösterme hususunda nasihat etmeyi tercih eder. Nasibi şaraba, kader ve yazgıyı küpe benzeten şâir; “nasibin tortu gibi kötü ise de yakınma, çünkü şaraplar kadehlere kader küpünden taksim edilir” derken “Allah’ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri hasretle arzu etmeyin”⁵⁶ âyetine telmihte bulunur gibidir.⁵⁷

Muallim Nâcî, “sînelerde delik açan kader okudur, başları yerlerde yuvarlayan kazâ kılıcıdır” dediği beyitte⁵⁸ de “Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın”⁵⁹ mealindeki âyetleri telmih etmektedir.

C. Peygamber Kıssalarına Atıflar

Peygamber kıssalarına yapılan atıflar da aslında kadercî ve pesimist dünya görüşüyle irtibatlıdır. Çünkü bu atıflar şöyle bir bağlamda yapılmaktadır: Şâirlerimiz başta olmak üzere kemâl sahipleri dünyada hak ettikleri değeri görmemekte, feleğin türlü cefasına maruz kalmaktadırlar. Meselâ özellikle Tercî-i bend’inin 6 ve 7. hânelerinde bu hususa genişçe yer veren Ziyâ Paşa’ya göre cimri ve ahmak kimseler izzet ve safâ döşegini okşarken âkil insanlar zillet ve horluk külhanında oturmaktadır. Cehâlet bazılarının dünya servetinden nasiplenmesini sağlarken, kişinin akıllı oluşu bazen onu bir lokma yiyemeyecek derecede nasipsiz kılabilmektedir. Bozguncu ve alçak kimseler sohbet meclisinde makbul iken görüşlerinde isâbetli olan iyi bir kimse insanların nefretine maruz kalabilmektedir. Bazen belâgatli bir şâircâhiller tarafından hakir görülmekte, bazen de edep ve fazilettimsâli bir kimse ahmakların maskarası olmaktadır.⁶⁰

Âsûde olam dersen eğer gelme cihana

Meydâna düşen kurtulamaz seng-i kazâdan (bk. Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 4. hâne.)

⁵⁶ Nisâ 4/32.

⁵⁷ Dürd ise meyın etme şikâyet ki bu meyler

Sâgarlara taksîm olunur humm-ı kaderden (bk. Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 38.)

⁵⁸ Sûrâh açan sînelere tîr-i kaderdir

Galtide eden başları şemşîr-i kazâdır (bk. Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 41.)

⁵⁹ Hadîd 57/22.

⁶⁰ Bister-nüvâz-ı ‘izz ü safâ ahmak-ı hasîs

Külhan-nişîn-i züll ü hevân âkıl-ı hasîb

Geh devlet-i cihandan eder cehl behre-yâb

Geh lokma-i ‘aşâdan eder ‘akl bi-nasîb

Makbûl-i bezm-i sohbet olur müfsid-i leîm

Bu durumda şâirimiz Allah'a sorar: Dünyâda hüner sâhibi olan her fert neden akıl belâsıyla rahatından olmaktadır? Neden âriflerin derdi sâhip oldukları fazilet ölçüsünde çoktur? Cahillerin dünyada devamlı mesut olmaları dünya düzeninin bir gereği midir? Câhil, şeref ve mutluluğun zirvesinde; âlim ise acz ve zilletin kucağında baş aşağı gelmiş vaziyettedir. Açık olan bahtı sayesinde cahil muradına nâil olmakta, ma'kûs talihi yüzünden kemâl sahibi kişi dilenci hâline gelmektedir.⁶¹

Ancak bu çelişkili durumları garipsememek gerekir. Zira Allah'ın en sevgili kulları olan peygamberler bile ne çileler çekmişler, ne çetin imtihanlardan geçmişlerdir: Hz. Âdem naîm cennetinden ayrı düşmüş,⁶² Hz. İbrahim oğlunu kurbân etmekle denenmiş,⁶³ Hz. Yakup oğlunun hicranıyla ağlamaktan kör olmuş,⁶⁴ Hz. Yusuf kuyuya atılmış,⁶⁵ Hz. Eyyüb hastalıkla inim inim inlemiş,⁶⁶ Hz. Zekeriyâ bıçkıyla kesilerek başını feda etmiş, Hz. Yahyâ'nın başı hâince kesilmiş, Hz. İsâ zulme uğradıktan sonra semâya çekilmiştir. O halde Cenâb-ı Hak'ka aşkı çok olanın acı ve kederi de o nispette çok olmaktadır.⁶⁷

Menfûr-ı tab-ı âlem olur nâsîh-ı musîb

Gâhî muhakkar-ı cühelâ şâir-i belîğ

Gâhî müsahhar-ı humakâ fâzıl-ı edîb (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî'*, 6. hâne.)

⁶¹ Yâ Rab! Nedir bu dehrde her merd-i zû-fünûn

Olmuş belâ-yı 'akl ile ârâmdan masun

Yâ Rab! Niçin bu arsada her şahs-ı ârifin

Mikdâr-ı fazlına göre derdi olur füzûn

Bilmem ki muktezâ-yı nizâm-ı cihan mıdır

Dâim cihanda câhil olur mes'adet-nümûn

Nâdan firâz-ı 'izz ü saâdette ser-firâz

Dânâ hazîz-i 'acz ü mezellekte ser-nigûn

Nâdânî kâm-perver eder tâli-i büleñd

Ehl-i kemâli sâil eder baht-ı vâj-gün (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî'*, 7. hâne; ayrıca bk. Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahât*, nşr. Ertuğrul Düzdağ, İst: İnkılâp ve Aka Yayınevî, 1987, s. 570-571.)

⁶² Bk. Bakara 2/36; A 'râf 7/24.

⁶³ Bk. Sâffât 37/100-111.

⁶⁴ Bk. Yûsuf 12/84.

⁶⁵ Bk. Yûsuf 12/15.

⁶⁶ el-Enbiyâ 21/83-84; Sâd 38/41.

⁶⁷ Düştü cüdâ na'im-i safâdan ebü'l-beşer

Oldu Halil'e tecrübe geh gerdem-i püser

Demek ki erbâb-ı kemâlin cefâ çekmesi bir kanundur. Şâirlerincefâkeş olmaları da bundan ileri gelmektedir. O halde şâir, halinden yakınmamalı, aksine memnun olmalıdır. Zira çektiği cefa kemâl ehlinde olduğunun, peygamberlerin yolunu takip ettiğinin bir delilidir.

D. Âyetlere Yapılan Referanslar

İncelediğimiz eserlerde âyetlere yapılan referanslar iki kısımda değerlendirilebilir: İktibaslar ve telmihler. Telmihlere göre oldukça sınırlı olan iktibaslar ekseriyetle bir mısradan az veya vezin zaruretiyle tecviz edilen ölçüde değişikliklerle yapılmaktadır.⁶⁸ Meselâ Muallim Nâci“*Allah yaptığından sorumlu tutulamaz*”⁶⁹ mealindeki âyeti şöyle iktibas eder:

İşler ne murâd eyler ise Hazret-i Mevlâ
Lâ yüs'elü ammâ faala'llâhu Teâlâ⁷⁰

Etüt ettiğimiz eserler içerisindeki en güzel iktibas Ziyâ Paşa'ya âittir. Ziyâ Paşa'nın, “*Andolsun, hakikaten Allah seni bize üstün kılmış*”⁷¹ mealindeki âyeti iktibas ettiği meşhur beyti şöyledir:

Zâlimlere bir gün dedirir kudret-i Mevlâ
Tallâhilekadâserakallâhualeynâ⁷²

Telmihlere gelince, âyet ve hadislere telmih içeren bir kısım beyitleri başka münasebetlerle yukarıda zikretmiştik. Bu başlık altında ise bu nevi beyitlerden özellikle dikkat çekici olan bazılarına yer vermekle yetineceğiz:

Ya'kûb'u kıldı firkat-i ferzend eşkbâr
Oldu Cenâb-ı Yûsuf'a çâh-ı belâ makar
Eyyüb'u illet-i beden inletti zâr zâr
Mînşâra eyledi Zekeriyâ fedâ-yı ser
Başı kesildi gadr ile Yahyâ-yı mürselin
Çıktı semâya zulm ile Îsâ-yı bî-peder
Her kimde 'ışk gâlib ise kurb-ı Hazret'e

Ol denlü andadır *elem ü* derd bîşter (bk. Ziyâ Paşa, *Tercî'*, 8. hâne; benzer beyitler için bk. Muallim Nâci, *a.g.e.*, 37, 40.)

⁶⁸ İktibasta kısmî değişiklik tecviz edilmektedir. Bk. Kazvîni, *Telhis* (nşr. Nevzat H. Yanık; Mustafa Kılıçlı; SâdiÇöğenli), İst: Huzur Yayın, ts., s. 260; Teftâzânî, *el-Mutavvel* (nşr. AbdülhamidHindâvî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001, s. 725.

⁶⁹ Enbiyâ 21/23.

⁷⁰ Muallim Nâci, *a.g.e.*, s. 37.

⁷¹ Yusuf 12/91.

⁷² Ziyâ Paşa, *Terkib*, 7. hâne.

Meselâ hidâyet ve hizlânın Allah'ın yetkisinde olduğunu belirten Muallim Nâcî'nin aşağıdaki beyti âdetâ “Allah kimi saptırırsa artık onun yolunu doğrultacak biri yoktur. Allah kime de hidâyet ederse artık onu saptıracak yoktur.”⁷³ âyetinin tercemesidir:

Bir zâtı ki irşâd ede Hak kim eder idlâl
Bir şahsı ki idlâl ede Hak kim eder irşâd⁷⁴

Yine Muallim Nâcî'nin şu beyti ise “Müslümanları günahkârlar gibi tutar mıyız hiç?”⁷⁵ mealindeki âyetlere bir telmihtir:

Mümin ile kâfir mütesâvî tutulur mu?
Sen müşk ile püşkü berâber mi sanırsın?⁷⁶

Telmihte bulunulan âyetlerden biri de Şuarâ sûresinde yer alan Hz. İbrahim'in “(İnsanların) dirilecekleri gün, beni mahcup etme! O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a kalb-i selîm ile gelenler (o günde fayda bulur) şeklindeki duâsıdır. Muallim Nâcî, tehlikeli bir uğrağa benzettiği dünyadan geçtikten sonra altın ve gümüşün fayda vermeyeceğini şöyle belirtir:

Zann etme olur sûd sananukrevü zerden
Ol gün ki geçersin bu hatâr-nâkmemerden⁷⁷

Yine Muallim Nâcî, “Her canlı ölümü tadacaktır”⁷⁸ mealindeki âyete de, ölümün Lokman'ın bile tedâvi edemediği bir hastalık olduğunu zikrederek şöyle telmihte bulunur:

Her nefis mey-i mevî tadar, illet-i merge
Tıb-hâne-i âlemde devâ bulmadı Lokman⁷⁹

Kıscası din, kültürün en temel unsuru olması hasebiyle dînin ilk kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim terkîb-i bend geleneğinde de bol bol referans gösterilmiştir.

E. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

XVI. asır başlarından itibaren İslâm dünyasına liderlik eden Osmanlı Devleti XIX. asırda askerî, ilmî, fikrî, siyasî, iktisâdî vb. bir çok sahada olduğu gibi sanat ve edebiyatta da Batı etkisine girmiş bulunuyordu. Bu sebeple Şinâsî, Nâmık Kemâl ve Ziyâ Paşa'nın öncülüğünde gelişen Tanzîmat Edebiyatı ile şiirin

⁷³ Zümer 39/36-37.

⁷⁴ MuallimNâcî, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁵ Kalem 68/35.

⁷⁶ MuallimNâcî, *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁷ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 37.

⁷⁸ Âl-i İmran 3/185.

⁷⁹ Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 37.

muhtevası zenginleşip değişmeye başlamıştı. Bununla birlikte bu hareketin içerisinde yer alan Ziyâ Paşa, Bağdatlı Rûhî'nin *Terkîb-i bend*'ine yazdığı nazîre ile geleneği de güçlü bir şekilde sürdürdü. Ziyâ Paşa ve ona nazîre söyleyen şâirlerin *terkîb-i bend* ve *tercî-i bend*leri edebî açıdan etüt edildiğinde, söz konusu eserlerde şekil ve muhteva bakımından klâsik Osmanlı şiirinin aynen devam ettirildiği, İslâmî kaynaklara yapılan referansların büyük ölçüde korunduğu görülmektedir.

Ziyâ Paşa'nın felsefi-hikemî bir sorgulama mahiyetindeki *Tercî-i bend*'ini bir kenara koyarsak *terkîb-i bend* geleneğindeki şiirlerde ilk dikkati çeken sosyal bozukluklara bir tepki ve bunların ıslahına yönelik taleplerdir. Batı karşısında hezimete uğramış İslâm dünyasının bir ferdi olarak şâirler, toplumdaki problemleri tasvir eder ve bunların halline yönelik çâreler önerirler. Bu bağlamda yapabileceği işi bırakıp üstüne lâzım olmayan işlere karışan, böylece yolundaki kuyuyu görmeyip gökteki yıldızları incelemeye kalkan gülünç kimselerin durumuna düşen haddini bilmezler, kendi kusurunu görmeyip lâf ile dünyaya nizâmat verenler, halkına zulmeden yöneticiler, adaletsizlik eden ve adâleti geciktiren hâkimler, birkaç kuruşa tamah ederek ömrünce utanacağı işler yapanlar, din ve namus gibi mukaddes değerleri menfaatlerine âlet edenler, görünüş ve davranışları birbirine uymayanlar,⁸⁰ kanunları uygulamada ileri gelenler ve halk arasında ayırım yapanlar, adam kayıranlar, güçsüzleri ezenler, yalan ve ihtilâsa teşebbüs edenler,⁸¹ insanları irşâda kalkışan câhillersâirlerin hedefi olur.⁸²

Bu çalışmada etüt etmeye çalıştığımız eserler, —her ne kadar kendi öznellikleri bahis konusu edilebilecek iki ayrı şâire ait olsa da— bizce şâirlerini aşarak Osmanlı toplumunun İslâm'ı kavrama ve yorumlama şeklini yansıtabilecek temsil kabiliyetine sahip metinlerdir ve bu bakımdan da ayrıca önem arz etmektedir. Çalışma boyunca verdiğimiz örnekler ve bunlarla ilgili olarak yaptığımız tahlillerden de anlaşıldığı üzere söz konusu eserlerde kader vurgusu bir hayli ön plâna çıkmakta, kader inancından öte kadercî bir çizgiye varmaktadır. Aslında bu durum, İslâm dünyasında asırlardır devam etmekte olan bir sürecin tabîî bir neticesidir. Bilindiği üzere hicrî V. asırda İsmâîlîlik ve Hasan Sabbah ideolojisiyle mücadele etmek için Doğu İslâm dünyasında Selçuklular eliyle medreseler kurulmuş, böylece cebre yakın bir kader anlayışını savunan Eş'arîlik yaygınlaşmaya başlamış, bir asır sonra Mağrip ve Endülüs'e Muvahhitlerin hâkim olma-

⁸⁰ Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 5-6. Hâne.

⁸¹ Ziyâ Paşa, *Terkîb*, 9-10. Hâne.

⁸² Muallim Nâcî, *a.g.e.*, s. 35.

sıyla Batı'da da aynı mezhep hâkim olmuştur. Osmanlılar her ne kadar Mâtürîdî-Hanefî olsalar da İslâm dünyasının merkezinden bir hayli uzak olan Mâverâünnehir bölgesinde zuhur etmiş olan Mâtürîdîlik yeterince yaygınlaşmadığından ve İslâm düşüncesi genellikle Eş'arî düşünürlerce yorumlandığından Osmanlı medreselerinde de Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî gibi Eş'arî âlimlerin kitapları okutulmaya devam etmiş, dolayısıyla kader inancı da hep Eş'arîlikle paralellik arz etmiştir. Osmanlı coğrafyasında XVII. asırdan itibaren yaşanan siyasî ve ictimâî çalkantılardan kaynaklanan pesimizimde hicrî V. asırdan itibaren İslâm dünyasının tamamına yayılan Eş'arîlik ve onun getirdiği cebre yakın kader inancının etkisi de -bizce— göz ardı edilmemesi gereken önemli bir âmindir.

Aslında incelediğimiz eserlerde özellikle de Allah'ın varlık, birlik, kudreti, O'nun gücünün her şeye yettiği vb. konuları işleyen beyitlerde genel olarak kelâm metodunun çok etkili olduğu görülmektedir. Şâirlerin Allah'ın kudretini anlatırken verdikleri örnekler kelâmcıların tecviz ve iktiran görüşlerini hatırlatmaktadır. Bilindiği üzere kelâmcılar, kelâm ilminin kurulduğu II ve III. hicrî asırlardan itibaren mücadeleye girdikleri dehrî ve tabiatçıların görüşlerini çürütmek ve mucizeyi temellendirebilmek için tabiat ve sebepliliği reddetme yoluna gitmişler; meselâ ateşte yakıcılık, su da serinleticilik özelliğinin olmadığını, ancak bu varlıklardaki söz konusu özelliklerin Allah'ın yaratmasıyla aynı anda gerçekleştiğini, insanların da bunu müşâhede ede ede bu özelliklerin onlardan kaynaklandığını sandıklarını ileri sürmüşlerdir.⁸³ Meselâ Muallim Nâcî'nin, Allah'ın emir ve hükmü olmadıkça suyun ateşi söndüremeyeceğini ve rüzgârın bayrağı dalgalandıramayacağını belirttiği aşağıdaki beytinde kelâmcıların bu görüşü güçlü bir şekilde hissedilmektedir:

Hükm eylemese âteşi itfâ edemez âb
Emr etmese bir bayrağı tahrîk edemez bâd⁸⁴

Bir cümleyle özetlemek gerekirse terkîb-i bend geleneğinde yazılmış şiirler, başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere İslâmî kaynaklara ve onlara değişik mezhep ve akımlarca getirilmiş yorumlara yapılmış birçok referans içermekte ve Osmanlı toplumunun dini inanış ve kavrayışını çok güçlü bir şekilde yansıtmaktadır.

Kaynaklar

‘Aclünî, *Keşfü'l-hafâ*, Beyrut: Dâruihyâi't-türâsî'l-Arabî, 1352.

⁸³ Bk. Câbirî Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (trc: Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli), I. Basım, İst: Kitabevi, 1999, s. 313-4.

⁸⁴ MuallimNâcî, *a.g.e.*, s. 36.

- Bilgegil, M. Kaya, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, 2. Baskı, Ankara 1979.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı* (trc: Burhan Koroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli), 1. Basım, İst: Kitabevi, 1999.
- Çelebi, İlyas, "Hüsün-kubuh", *DİA*, IX, 61.
- Damegâni, *Kâmûsu'l-Kur'âm* (nşr. Abdülaziz Seyyid el-Ehl), 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-ilmîlî-melâyîn, 1980.
- Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahât* (nşr. Ertuğrul Düzdağ), İst: İnkılâp ve Aka Yayınevi, 1987.
- Eş'arî, *el-İbâne 'an usulî'd-diyâne*, Beyrut: Dâru'lbnZeyd, ts.
- Eşmeli, Muhammed Ali, *Bir Lahzaya Bin Asır*, İst: Yüzakı Yayıncılık, 2005.
- Heyet, *Meydan Larousse*, İst: Meydan Yayınevi, 1986, "Ziyâ Paşa", XII, 947.
- Göçgün, Önder, *Ziyâ Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987.
- İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), 1. Baskı, Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2005.
- Kazvîni, *Telhîs* (nşr. Nevzat H. Yanık; Mustafa Kılıçlı; Sâdi Çöğenli), İst: Huzur Yayın, ts.
- Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (nşr. Fikri Yavuz-İsmail Özen), I-III, İst: Meral Yayınevi, 1972.
- Muallim Nâcî, *Muallim Nâcî'nin Şiirleri* (nşr. Abdülkâdir Hayber-Hüseyin Özbay), İst: MEB, 1997.
- Öğmüş, Harun, *Haktan Hediye*, İst: Yüzakı Yayıncılık, 2005.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ, ts.
- Râgıb, *Müfredâtü'l-fazî'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), 1. Baskı, Dîmeşk: Dâru'l-kalem, 1992.
- Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)*, I-XXXII, 3. Baskı, Kâhire: el-Matbaatu'l-Behiyye, ts.
- Teftâzânî, *el-Mutavvel* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- Vahyî, *Nazîre-i Ziyâ Paşa*, İst: Ferâizcizâde Matbaası, ts.
- Weber, Alfred, *Felsefe Târîhi* (trc: H. Vehbi Eralp), 5. Basım, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1993.
- Yeprem, Sâim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, 3. Baskı, İst: MÜİF Yayınları, 1997.
- Ziyâ Paşa, *Terkîb-bend ve Tercî'-bend*, İst: Mühendisyan Ohanis Matbaası, 1289.